O‘ZBEK TILIDA INVERSIYA HODISASINING NAZARIY MASALALARI

Muhammedova Shabona Bunyodjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar:
Nasirov Muslimjon Maxsutali o‘g‘li
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida sintaktik hodisa hisoblangan inversiya, uning turlari va gapda so‘z tartibining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan semantik-stilistik o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Inversiyaning badiiy nutqdagi o‘rni, mantiqiy urg‘u va emotsionallikni ifodalashdagi ahamiyati nazariy manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Inversiya, so‘z tartibi, sintaksis, stilistika, mantiqiy urg‘u, rema, tema, ekspressivlik, badiiy nutq.

Abstract. This article analyzes inversion, which is considered a syntactic phenomenon in Uzbek linguistics, its types, and the semantic-stylistic changes that arise as a result of changes in word order in a sentence. The role of inversion in artistic speech, as well as its importance in expressing logical stress and emotionality, is explained on the basis of theoretical sources.

Keywords: Inversion, word order, syntax, stylistics, logical stress, rheme, theme, expressiveness, artistic speech.

Tilshunoslik fanining asosiy tadqiqot ob’ektlaridan biri bo‘lgan sintaksis sohasida so‘z tartibi masalasi har doim alohida ilmiy ahamiyat kasb etib kelgan. Xususan, agglutinativ tuzilishga ega bo‘lgan o‘zbek tilida gap bo‘laklarining joylashuv qonuniyatlari, ularning o‘zaro munosabati va nutqiy vaziyatga ko‘ra o‘zgarishi tilshunos olimlar tomonidan turli aspektlarda o‘rganilgan. Inversiya (lot. *inversio* – ag‘darish, teskari joylashtirish) sintaktik birliklarning me’yoriy tartibdan chetlashishi asosida yuzaga keladigan hodisa bo‘lib, u faqat grammatik

kategoriya sifatida emas, balki kommunikativ, semantik va uslubiy jihatdan ham murakkab lisoniy mexanizm sifatida talqin etiladi.

O‘zbek tilida so‘z tartibining nisbiy erkinligi inversiyaning keng qo‘llanilishi uchun qulay zamin yaratadi. Biroq bu erkinlik ixtiyoriy emas, u til tizimining ichki qonuniyatlariga, nutqning kommunikativ maqsadiga va kontekstual omillarga bo‘ysunadi. Shu sababli inversiyani tasodifiy so‘z o‘rin almashinuvi sifatida emas, balki rema va mantiqiy urg‘uni shakllantiruvchi, nutqning ta’sirchanligini oshiruvchi maqsadli lisoniy vosita sifatida o‘rganish zarurati yuzaga keladi.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki fikrni turli bo‘yoqlarda, hissiyot va mantiqiy urg‘u bilan yetkazishning mukammal mexanizmidir. O‘zbek tili o‘zining sintaktik qurilishiga ko‘ra agglyutinativ tillar guruhiga kiradi va unda gap bo‘laklari ma’lum bir qat’iy tartibga (SOV – Subject, Object, Verb / Ega, To‘ldiruvchi, Kesim) bo‘ysunadi. Biroq, lisoniy muloqot jarayonida so‘zlovchining maqsadidan kelib chiqib, bu tartibning o‘zgarishi kuzatiladi. Ushbu hodisa tilshunoslikda inversiya deb ataladi.

Inversiya hodisasining nazariy asoslarini o‘rganish hozirgi o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki so‘z tartibining o‘zgarishi shunchaki mexanik jarayon emas, balki gapning ma’no strukturasi va pragmatik mazmuniga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omildir. Ma’lumki, o‘zbek tilida kesim gapning mutlaq yakunlovchisi, “ma’no tuguni” vazifasini bajaradi. Kesimning gap boshiga yoki o‘rtasiga ko‘chishi esa nutqiy vaziyatning emotsional haroratini oshiradi va tinglovchi diqqatini kutilmagan axborotga qaratadi.

Ushbu maqolaning maqsadi – o‘zbek tilidagi inversiya hodisasini sintaktik-stilistik jihatdan tahlil qilish, uning yuzaga kelish qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda badiiy va so‘zlashuv nutqidagi o‘ziga xosliklarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida gap bo‘laklarining joylashuv tartibi va ularning transformatsiyasi olingan bo‘lib, bu jarayonda aktual a’zolanish (tema-rema munosabati) nazariyasiga tayaniladi.

Inversiyani tadqiq etish orqali biz tilning naqadar moslanuvchan ekanligini, grammatik qoidalarning uslubiy ehtiyojlarga xizmat qilishini hamda o‘zbek tili ekspressiv sintaksisining boy imkoniyatlarini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek tilshunosligida inversiya hodisasi asosan so‘z tartibi muammosi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Grammatik qurilish nuqtayi nazaridan o‘zbek tili “erkin so‘z tartibiga ega tillar” sirasiga kiritilsa-da, bu erkinlik ma’lum qonuniyatlar doirasida amal qiladi.

So‘z tartibining funksional turlari. Inversiya hodisasini tushunish uchun avvalo o‘zbek tilidagi ikki xil so‘z tartibini farqlab olish lozim:

1. Neytral (odatiy) tartib: Bunda gap bo‘laklari grammatik iyerarxiyaga amal qiladi. Ega gap boshida, to‘ldiruvchi va hollar o‘rtada, kesim esa gap oxirida keladi. Bu tartib rasmiy-ish qog‘ozlari va ilmiy uslub uchun xosdir.

2. Inversiv (agglutinativ-transformatsion) tartib: Bunda gapning biror bo‘lagi o‘zining odatdagi o‘rnidan boshqa pozitsiyaga ko‘chadi. Bu ko‘chish gapning grammatik ma’nosini o‘zgartirmaydi, lekin uning mazmuniy urg‘usini (aktsentini) butunlay o‘zgartirib yuboradi.

Inversiyaning lingvistik va pragmatik omillari. Inversiya hodisasi quyidagi uchta asosiy omil ta’sirida yuzaga keladi:

Mantiqiy urg‘u va rema markazi: Gapning aktual bo‘linishi nazariyasiga ko‘ra, gapdagi yangi va muhim axborot (rema) odatda kesim oldidan joy oladi. Agar so‘zlovchi ushbu muhim axborotni darhol yetkazmoqchi bo‘lsa, uni gapning boshiga chiqaradi. Masalan: *“Keldi o‘sha kutilgan kun”* gapida “Keldi” so‘zi gap boshiga o‘tishi orqali harakatning sodir bo‘lganligi mantiqiy markazga aylanmoqda.

Stilistik maqsad (Ekspressivlik): Badiiy adabiyotda, ayniqsa she’riyatda inversiya tasvirning hayotiyligini ta’minlaydi. Muallif kitobxonning his-tuyg‘ulariga ta’sir etish uchun sintaktik qurilishni ataylab o‘zgartiradi. She’riyatda vazn (aruz yoki barmoq) talablari, qofiya va radif hosil qilish ehtiyoji inversiyani keltirib chiqaruvchi asosiy texnik vositadir.

Inversiya turlari va namoyon bo‘lish shakllari. O‘zbek tilida inversiya asosan quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi:

1. Kesim inversiyasi: Kesimning gap boshiga yoki o‘rtasiga ko‘chishi. Bu o‘zbek tili uchun eng kuchli uslubiy vositadir. Masalan, “Gulladi bog‘lar, kuldi chechaklar” (Kesim + Ega tartibi).

2. Ega inversiyasi: Egangning gap oxiriga, kesimdan keyinga o‘tishi. Bu ko‘pincha subyektni ta’kidlash yoki hikoya qilish ohangini kuchaytirish uchun qo‘llaniladi. Masalan, “Jarangladi sahnada yoshlarning quvnoq qo‘shig‘i”.

3. Aniqlovchi va to‘ldiruvchi inversiyasi: Aniqlanmish va aniqlovchi o‘rtasidagi bog‘liqlikning uslubiy maqsadlarda o‘zgarishi. Masalan, “Kitobni ber menga, qizig‘ini” (Odatda: “Menga kitobning qizig‘ini ber”).

Ilmiy nuqtayi nazardan inversiya gapning sintaktik aloqalarini (tobe va hokim munosabatini) uzmaydi, balki ularni masofaviy (distant) ko‘rinishga keltiradi. Masalan, ega va kesim orasiga boshqa gap bo‘laklarining kirib kelishi yoki ularning o‘rin almashishi gapning umumiy semantik butunligiga zarar yetkazmaydi, balki uning “kommunikativ dinamikasi”ni oshiradi.

Inversiya hodisasini tahlil qilishda tilshunos olim A.G‘ulomov ta’kidlaganidek, “so‘z tartibi o‘zbek tili grammatikasining eng harakatchan va jonli qismidir”. Bu harakatchanlik aynan inversiya orqali nutqning boy imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili sintaksisida inversiya hodisasi lisoniy moslashuvchanlikning muhim ko‘rsatkichi sifatida tilimizning qat’iy grammatik tartib (Ega + To‘ldiruvchi + Kesim) doirasidan chiqib, nutqiy vaziyat talablariga ko‘ra shakllanish qobiliyatini namoyon etadi; u nafaqat so‘z tartibining o‘zgarishi, balki gapdagi rema va mantiqiy urg‘uni belgilovchi, shu orqali nutqning ekspressivligini oshiruvchi va tinglovchi diqqatini kommunikativ jihatdan eng muhim bo‘lakka yo‘naltiruvchi semantik-pragmatik hodisa ekanligi tadqiqot davomida isbotini topdi. Janrlararo tahlil inversiyaning ilmiy va rasmiy-ish uslublarida axborot aniqligi talabi tufayli deyarli qo‘llanilmasligini, badiiy

adabiyot va so‘zlashuv nutqida esa markaziy stilistik vosita sifatida faol ishlatilishini ko‘rsatdi. Shunday ekan, inversiya o‘zbek tilining estetik jozibasi va muloqotdagi pragmatik salohiyatini kengaytiruvchi ajralmas sintaktik kategoriya bo‘lib, uni kelgusida kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt asosidagi tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarida modellashtirish tilshunoslik hamda texnologiya kesimidagi dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

2. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.

3. Nurmonov A. O‘zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.

4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tili nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent, 1995.

5. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Qulmonov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2013.

7. Qurbonova M. O‘zbek tili sintaksisida so‘z tartibi: Monografiya. – Toshkent: Universitet, 2005.

8. To‘xliyev B. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.